Вл. Гаков

Зоряний сіяч

Журнал фантастики "Єслі", №9 — 2007 г.

Те, що півсторічний ювілей запуску першого супутника (4 жовтня) з різницею менше місяця співпадає з півторасторічним ювілеєм Ціолковського (13 вересня), звісно, не випадковість. Супутник "гнали" до ювілейної дати, тому що такий подарунок до власного сторіччя основоположник космонавтики заслужив, як ніхто інший. Але ж і у вітчизняній фантастиці Ціолковській теж один зі стовпів та передвісників. Хоча, чим більше часу проходить, тим очевидніше те, що багато хто добре розумів ще в наповнені космічною романтикою шістдесяті. Не писав Костянтин Едуардович наукову фантастику — в сенсі художню літературу. І сам звітував собі, що створює щось зовсім інше...

Зі всіх його НФ-повістей (поки що йменуватимемо їх такими) "Марення про Землю й небо" — якраз не найяскравіша. Але аж надто вдала назва, якщо мати на увазі життя й творчість цього мрійника та дивака! Назва цілком підходить і для середніх розмірів тому, до якого увійдуть всі твори Ціолковського, що вже століття з гаком позначаються як "науково-фантастичні повісті". Їх дуже важко відірвати одну від іншої, бо всі вони в сукупності складають єдину книгу марень про Землю і небо.

Перерахую в хронологічному порядку її зміст: "На Місяці" (1893), "Зміна відносного тяжіння на Землі" (1894), власне "Марення про Землю і небо" (написана в 1895-м і в той же рік видана А.Н.Гончаровим; за радянських часів перевидана під назвою "Вага зникла"). І нарешті, повість "Поза Землею", точну дату виходу якої встановити важко — почав її писати автор в 1895 році, а по частинах видавав в 1903, 1916 і 1920-м.

Відносно недавно мені довелося наново перечитати їх. І в котрий раз я задався проклятим питанням: як оцінювати ці твори? Хто їх стане читати сьогодні і що в них вичитає? Відносно відповіді на друге запитання, то тут все, здається, ясно: тільки критики, історики літератури й космонавтики та іже з ними. А ось з приводу першого запитання...

Ясна річ, останні півстоліття не припинявся потік дифірамбів на адресу Ціолковського з боку вчених і космонавтів: "Як прозорливо він все вгадав!" Але ж це читання професіоналів, фахівців. Все одно що оцінювати "Війну і мир" з погляду знавця фортифікації та військової стратегії. Це, до речі, свого часу здійснили, і результати по-своєму цікаві, але очевидно, що подібним аналізом роман Толстого обмежений бути не може. На жаль, навіть з погляду популяризації космонавтики твори Ціолковського сьогодні виглядають відверто застарілими. Добре розумію, що в наше століття осміювання всього і вся пафос уявляється моветоном і навіть чимось непристойним. Але хай це залишиться проблемою століття — про такі постаті, як Ціолковській, неможливо говорити, зберігаючи об'єктивність. Інша річ, що не слід вимовляти його ім'я з екстатичним придихом. Загалом, велика і дивна людина — і в своїх прозріннях, і в своїх помилках.

Варто ще раз подумки уявити собі час та місце створення його "фантастики", як охоплює марновірний трепет: не може бути... Ну не міг він написати всього цього в богом забутій Калузі, в роки, коли й публічно висловленої ідеї аероплана було досить, аби заслужити малоприємну репутацію міського божевільного!

Він зміг. Всупереч обставинам, наплювавши на кимсь там виведену логіку розвитку науки, помітно обганяючи час, який явно не встигав за ним. І те, що все описане для нас, його нащадків, лише повсякденна, така, що дещо надокучила, реальність, лише доводить, як він точно все передбачав.

У науковій фантастиці інколи досягається парадоксальний результат: те, що книга безнадійно застаріває, стає "нечитабельною", є найвірнішою запорукою безсмертя її автора. І, здається, прикметник "геніальна" в співвідношенні з НФ Ціолковського не виглядає перебільшенням.

Щоб розвіяти останні сумніви, киньте уявний погляд в епоху, коли книга була написана.

Біографія автора вивчена досконально, хоча час одкровень ще не пройшов (причина, на мій погляд, в нав'язливому прагненні деяких "богомазів" написати портрет святого, а не людини, про що ще буде сказано). У цьому життєписі так тісно пов'язані приземлений жебрацький побут і зухвала зоряна мрія, що важко взяти до тями, де ж, де він підглянув ці зірки?! В провінційній російській глушині? В місті Боровському, де на той час не було ані бібліотеки, ані наукових журналів, ані лабораторій і навіть газети приходили з тижневим запізненням? Тут вчителю міського двокласного училища залишалося викладати школярам лише ази фізики та геометрії — а про більше в цій глушині ніхто й не піклувався... Втім, зірки можна відшукати і під ногами. "Одного разу, — згадував Ціолковській, — я пізно повертався від знайомого. Це було напередодні сонячного затемнення в 1887 році. На вулиці, по якій я йшов, стояв колодязь. Біля нього щось блищало. Підходжу і бачу, вперше, великі гнилятини, що яскраво світяться! Набрав їх повний поділ та й пішов додому. Роздрібнив гнилятини на шматочки і розкидав їх по кімнаті. В темряві було враження зоряного неба..."

Чеканутий? В очах "нормальних" обивателів — так. Але де було б людство без таких ось чеканутих?

Або — Калуга, куди він був переведений в 1892 році. Це сьогодні там вилискує срібним сталевим куполом "футуристичний" музей космонавтики. На фотографіях кінця позаминулого століття будиночок Ціолковського здається зовсім сільським — рубана дерев'яна хата, що самотньо притулилася на кінці "міської" вулиці, що обривається в нікуди,

чахле деревце, потім неосяжні і бездонні російські калюжі, а далі за луг, берег Оки...

Можливо, саме ця відстороненість від суєти цивілізації, багато разів посилена глухотою і, як випливає зі спогадів близьких, абсолютно нестерпним характером, і дала можливість гранично концентруватися на ідеях, які в інших умовах Ціолковській навряд чи довів би до кінця. "Глухота робить мою біографію малоцікавою, — повідомляє він без жодної пози, — бо позбавляє мене спілкування з людьми, спостереження й запозичення. Моя біографія бідна особами та зіткненнями". Це пише людина, яка животіла в злиденності, предмет насмішок городян, не визнана колегами, яка втратила сина-самовбивцю.

Втім, одна віддушина все ж таки була — книги.

Пристрасно, запійне читати Ціолковській почав з дитинства "і читав все, що можна було дістати... Любив мріяти і навіть платив молодшому брату за те, що він слухав мою маячню. Ми були маленькі, і мені хотілося, щоб і будинки, і люди, і тварини — все теж було маленьким... Мріяв про цілковиту відсутність сили тяжіння". Як видно, і особливий вектор читання виявився в Ціолковському дуже рано.

Але й образ сугубого "технаря", якого нічого не цікавить, окрім таблиць і формул, теж далекий від істини. Ще в Москві, на довгі місяці "поселившись" в Румянцевській бібліотеці, він, за його власним визнанням, читав зовсім не лише спеціальну літературу: "Відомий публіцист Писарєв примушував мене тремтіти від радості й щастя... З белетристичних творів найбільше враження справляли на мене романи і оповідання Тургенєва, особливо його "Батьки і діти".

Але потім Москва пішла кудись в область спогадів, а в Калузі книгами розжитися було важко. Коли знайомишся з науковими працями Ціолковського, викликають здивування, — а у фахівця й відверте роздратування! — особливі, вигадані автором позначення

загальноприйнятих фізичних величин, відсутність посилань і підкреслена самобутність.

Це, зрозуміло, не оригінальничання й не впертість — просто жорстка необхідність для вченого-самоучки. Який і іспит на вчителя складав екстерном, і не чекав допомоги в тій глушині, куди закинула доля.

* * *

Але це звичайні люди у всьому покірно їй слідують. Генії свою долю роблять самі.

"Вчителів у мене зовсім не було, а тому мені доводилося більше створювати й творити, ніж сприймати та засвоювати. Вказівок, допомоги нізвідки не було, незрозумілого в книгах було багато, а роз'яснювати доводилося все самому. Одним словом, творчий елемент, елемент саморозвитку, самобутності переважав. Я, так би мовити, все життя вчився мислити, долати труднощі, вирішувати питання і завдання. Багато наук створювалися мною, за відсутністю книг і вчителів, просто самостійно".

Так прийшов він до ідеї ракети. Втім, одну прекрасну підказку все ж таки не слід скидати з рахунків. Ту саму, широко розтиражовану "помилку" Жуля Верна, який послав своїх героїв на Місяць в гарматному ядрі. У наш час про неї знає кожен просунутий школяр старших класів.

По визнанню Ціолковського, думка про ракету виникла в нього саме після знайомства з романом великого французького фантаста: "Не пам'ятаю добре, як мені прийшло в голову зробити розрахунки, що стосуються ракети. Мені здається, перше зерня думки було заронене відомим фантазером Ж.Верном; він збудив роботу мого мозку у відповідному напрямі. З'явилися бажання; за бажаннями виникла діяльність розуму. Звичайно, вона ні до чого не призвела, якби не зустріла допомоги науки".

Здається, додати нічого. Не проекти та точні розрахунки повідомляє фантастика науці (а коли й намагається, то найчастіше втрапляє в халепу), але щось цінніше. Повідомляє первинний імпульс, підштовхує думку — словом, будить ті самі "бажання", за якими неминуче потягнеться "діяльність розуму". Тут і Стругацьких можна пригадати до діла: "Як це чудово — людина, яка бажає дивного!"

Історія геніального відкриття Ціолковського багато разів описана в деталях, і повторювати її немає потреби. Хоча варто ще раз нагадати декілька рядків з його спогадів: "Старий аркуш з остаточними формулами, що відносяться до реактивного приладу, помічений датою 25 серпня 1898 року... Ніколи я не претендував на повне вирішення питання. Спочатку неминуче йдуть: думка, фантазія, казка. За ними простує науковий розрахунок. І вже, врешті решт, виконання вінчає думку".

А потім знову неминуче на допомогу приходить фантазія — але тепер вже для популяризації тільки-но зробленого відкриття. Бо в класичний образ "кабінетного відлюдника" могутня натура Ціолковського ніяк не вписується. Він не просто за науковою істиною гнався — а й мислив себе перш за все подвижником, утопістом, що мріяв про встановлення справедливішого ладу на Землі і в оточуючому її навколосонячному просторі. Те, що людство не залишиться вічно на Землі, було для нього аксіомою; слід було лише готувати людей до цієї нової грандіозної космічної діяльності.

Але як популяризувати наукову дисципліну, яку ще належало створити? Ціолковській звик до всього доходити сам. І він звертається до наукової фантастики, розуміючи її, звичайно, по-своєму. Йому здавалося, що тільки вона дозволить дохідливо й образно донести до широкої аудиторії думки та ідеї, що мали, на його думку, "всепланетне значення": "Фантастичні розповіді на теми міжпланетних рейсів несуть нову думку в маси. Хто цим займається, той робить корисну справу: викликає інтерес, спонукає до діяльності мозок, народжує співчуваючих і майбутніх працівників великих намірів".

* * *

Писати про нього як про фантаста й філософа сьогодні особливо важко.

Історично в оцінці Ціолковського-мислителя наклалися, не виключаючи одна одної, а тільки підсилюючи несправедливість, дві крайнощі. З одного боку, замовчання його філософських робіт — часто складних, суперечливих, а інколи й просто диких, таких, що викликають острах у думаючого читача. А з іншого — безмірне, якесь релігійне вихваляння абсолютно всього їм написаного.

Читач фантастики зі стажем, ймовірно, не забув, як "наш" споконвічно-посконний Костянтин Едуардович, основоположник "російського космизму", поклонник філософа-містика Миколи Федорова і інше, і інше, ідеологічно протиставлявся іншим фантазерам. Хоч і співвітчизникам, але не "нашим", ідеологічно чужим — зокрема чужим російській імперській міфології. Тим часом досить було зазирнути до деяких філософських трактатів калузького мрійника, щоб виявити дивні, якщо не сказати такі, що лякають, паралелі з ідеями інших космистів. Всі ці думки про ієрархію рас, про завоювання космосу "сильними й генетично повноцінними" (і, відповідно, про "гуманне" звільнення від слабких та збиткових), про утопію технократів і вселенський "імперський" порядок.

Точно знаю: не читав Костянтин Едуардович творів інших, таких само неортодоксальних мислителів, що марили про "космічне коріння" вищої раси, про її тисячолітнє царство на Землі і в космосі та про остаточні вирішення проблеми рас інших — неповноцінних. Він до всього, повторюю, доходив сам, без підказок. Проте осад залишився.

Втім, осад залишався і від "гімнів" та "од", присвячених Ціолковському. Написаних тими, хто з незнання або з відчуття природної перестраховки не торкався філософських поглядів калузького

мислителя, а упирав на його внесок в становлення практичної космонавтики. Неприємні аналогії виникали, як тільки пам'ять підказувала, які три держави підтримали своїх передвісників космонавтики. Ціолковського — не просто Росія, а сталінський СРСР. Вернера фон Брауна — не просто Німеччина, а гітлерівський рейх. І навіть Роберта Годдарда — не просто Штати, а післявоєнна Америка, що повною мірою усвідомила свої імперські амбіції (і можливості).

Хоча зрозуміти і перших, і других, тих, що сперечалися навколо Ціолковського в радянські часи, коли його філософські книги залишалися недоступними широкому читачу, можна. В роки, коли у всьому, що стосувалося світогляду, ревно пильнувалась ідеологічна чистота, деякі переконання вченого-самоучки "кидали тінь" (і яку!) на освячений десятиліттями офіціозний портрет геніального російського піонера науки, основоположника космонавтики. Але як тільки стало "можна" — а перші спроби почалися ще й до зволення верхів, за допомогою іносказань і з виразним флером фронди — з калузького мислителя знов зробили ікону. Тільки вже у сфері філософії. І вітчизняної наукової фантастики. Тим часом, якщо об'єктивно, без ура-патріотичних повискувань і непатріотичної зарозумілості, перечитати сьогодні його повісті, то неупереджений читач, сподіваюся, погодиться щонайменше з двома висновками.

Перший. Як твори художньої літератури нариси Ціолковського не витримують критики. Не повісті, а саме нариси. Він сам казав: "Хочу бути Чеховим в науці, в невеличких нарисах, доступних підготовленому або непідготовленому читачу, дати серйозне логічне пізнання найбільш достовірного вчення про космос".

І другий висновок. В якості найширшого віяла піонерських ідей, джерела натхнення для цілих поколінь письменників та читачів фантастики, серед яких немало було й таких, кому довелося здійснити багато зухвалих проектів калузького мрійника, значення його фантазій важко переоцінити.

Історія цієї літератури повна прикладами таких же покордонних книг.

Нарисів, сновидінь, марень, сміливих ідей, для виразу яких часто й не було під рукою інших форм, окрім як обізвати власну маячню науковою фантастикою. Це потім, коли "маячня" зненацька виявлялася правдою, історики літератури терміново підшукували відповідні до випадку респектабельні терміни.

* * *

На роль передвісника вітчизняної НФ, на мій погляд, Ціолковській явно не тягне. Зате безперечна його роль в створенні близького по духу жанру — НФ-нарису.

Та й некоректно, з формального боку, називати його нариси фантастикою — коли всім ходом розвитку науки в XX сторіччі здогадки Ціолковського одна за одною зматеріалізувалися, перетворилися на сугубу повсякденність.

Він писав про зварювальні роботи у відкритому космосі, про перехідні камери-шлюзи, сонячні батареї, оранжереї на орбітальних станціях, про відчуття, які зазнає людина, ширяючи в невагомості — аж до подробиць, які він знати не міг, а просто геніально вгадав. У деталях описував майбутні проекти перетворення життя людей в космосі, перевлаштування всього навколосонячного простору в новий, комфортабельний і просторий будинок землян. У листі від 12 травня 1905 року в редакцію газети "Біржові відомості" (дивна назва поряд з ім'ям Ціолковського, вірно?) він чітко формулював свою мету: "Працюючи над реактивними приладами, я мав мирні й високі цілі: завоювати Всесвіт для блага людства, завоювати простір і енергію, що випускається Сонцем".

У першій повісті "На Місяці" автор, не мудруючи лукаво, відправляє героя на нашу небесну сусідку уві сні — як в добрі старі часи (пригадаємо хоча б Кеплера). Чому Ціолковській, який чотирма роками раніше

написав роботу "Вільний простір", не скористався ним же відкритим способом пересування в космосі, залишається загадкою.

У цій ранній повести взагалі багато боязкого, недомовленого — починаючий автор пробує матеріал на дотик, ще не знаючи, що він має роз'яснити читачу, а про що краще умовчати. Наприклад, героя, що прокинувся в безповітряному просторі, зовсім не обтяжує відсутність скафандра. Ціолковській же відговорюється чудовою, з погляду літературної кухні, реплікою: це, мовляв, загадка, відповіді на яку він не знає.

І все ж таки для свого часу це була справжня наукова фантастика — зухвала, захоплююча, така, що швидко знайшла свого читача.

Невипадково легендарний видавець Іван Дмитрович Ситін, що до того відкрив російському читачу Едгара По, Джека Лондона, Жуля Верна, відразу ж ухопився за твір дебютанта.

Перший і такий вдалий досвід надихнув вчителя з Калуги — за короткий термін були написані книги (за обсягом вони були схожими на брошури) "Зміна відносної сили тяжіння на Землі", "Марення про Землю та небо і ефекти всесвітнього тяжіння", дев'ять глав повісті "Поза Землею".

У першій, названій відверто невдало (там йдеться про які завгодно планети, але не про нашу), описаний грандіозний Великий тур по Сонячній системі. Автор детально описує фізичні умови на різних планетах і роздумує про форми життя, що заселюють їх, включаючи розумних істот. І, до речі, вперше робить чудові передбачення щодо майбутньої астроінженерної діяльності надцивілізацій.

Пізніше він розвинув ці ідеї у філософських роботах: "Кожна планета усуває все недосконале, досягає вищої могутності і прекрасного суспільного устрою. Об'єднуються також найближчі групи сонць,

чумацькі шляхи, ефірні острови..." Знавцю фантастики не важко перерахувати тих, хто розвивав аналогічні ідеї в НФ — починаючи з єфремівського Великого Кільця.

"Марення про Землю та небо" — ще не художній твір, але вже й не документальний нарис. Ціолковській ставить класичний уявний експеримент у дусі подальшої НФ: що буде, якщо?.. ("Тяжіння на Землі зникло, але хай повітря залишиться, і ані моря, ані річки не випаровуються. Влаштувати це досить важко, припустити ж все можна".)

А найлітературніша з його книг — це повість "Поза Землею".

Цілком вона вперше опублікована лише в 1920 році — накладом в три сотні екземплярів. У книзі є інтрига, намічені герої (а не просто "оповідачі") і мова йде не лише про природні явища або технічні досягнення, а й про соціальні зміни в майбутньому, якими вони бачилися Ціолковському. Звісно, все це дуже умовно й приблизно; та і персонажі носять підкреслено промовисті прізвища — француз Лаплас, англієць Ньютон, німець Гельмгольц, італієць Галілей, американець Франклін. Тільки російський чомусь названий... Івановим, хоча йому-то й належить честь відкриття способу міжпланетної подорожі.

У повісті багато темного, неясного. Майже всі, що писали про неї, упирали на науково-технічні прогностичні ідеї, і це справедливо: саме останні докладніше "розписані" і, крім того, витримали перевірку часом. Проте коли я перечитував книгу, увагу привернули інші деталі, що раніше здавалися неістотними. Тло, яке сам автор, мабуть, цілком уявляв собі, але не вважав за потрібне розшифровувати читачу.

Що може означати, наприклад, цей дивний міні-пролог, названий "Замок в Гімалаях"? "Між найбільшими відрогами Гімалаїв стоїть красивий замок — оселя людей. Француз, англієць, німець, італієць і росіянин недавно в ньому поселилися. Розчарування в людях та радощах життя загнало їх в цю самоту. Єдиною відрадою їх була наука. Найвищі,

найабстрактніші прагнення складали їхнє життя і з'єднували їх в братську відлюдницьку родину. Вони були нечувано багаті і вільно задовольняли все свої наукові примхи..."

Тут буквально кожна пропозиція може послужити відправною точкою для побудови сюжету, окреслення образів!

Або інший пасаж, що вимагає якогось продовження, розвитку, але... так і "провис": "Все це були люди розчаровані, етично приголомшені. Хто втратив трагічно дружину, хто дітей, хто потерпів невдачі в політиці і був свідком волаючої неправди й людської тупості. Близькість міського галасу і людей роз'ятрювала б їх рани. Велич же навколишньої гористої місцевості, білосніжні, вічно сяючі гірські гіганти, ідеально чисте й прозоре повітря, велика кількість сонця — навпроти, заспокоювали їх і зміцнювали".

А короткі главки, що розповідають про життя на Землі в 2017 році... Ціолковській їх майже не розвинув, залишивши лише гранично лаконічні конспективні нариси.

Можна лише пошкодувати, що для нього самого земне майбутнє не уявляло такого самого гострого інтересу, як "небесне". Хтозна, чи не втратили ми ще й самобутнього утопіста, який міг би дати поживу для роздумів про наші земні справи, якщо б не був цілком одержимий зірками.

Сам Ціолковській, втім, добре уявляв собі час, коли зійде, почне плодоносити і ця космічна нива. В 1913 році він написав пророчі слова: "Основний мотив мого життя: зробити щось корисне для людей, не прожити дарма життя, просунути людство хоча трохи вперед. От чому я цікавився тим, що не давало мені ані хлібу, ані сили, але я сподіваюся, що мої праці, можливо, скоро, а може бути, в далекому майбутньому — дадуть суспільству гори хліби й безодню могутності".

Скільки і чим доведеться заплатити за "хліб і могутність", утопісти-романтики, як правило, не думають. За них це роблять інші — циніки і прагматики.